

*Таибаев Азизбек Мазанович, э.и.д., профессор
Ош технологиялык университети,
Аттокурова Гүлүмкан, улук окутуучу
Ош мамлекеттик университети*

КАЙРА ИШТЕТҮҮ ӨНӨР ЖАЙЫНДАГЫ ИШКАНАЛАРДЫН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУГА ТААСИР ЭТҮҮЧҮ ФАКТОРЛОР

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

FACTORS INFLUENCING THE INCREASE OF EFFECTIVENESS OF ENTERPRISES OF PROCESSING INDUSTRY

***Аннотация:** Бул макалада кайра иштетүү өнөр жай тармагындагы ишканалардын ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатууга таасир этүүчү факторлор каралды. Рынок шартында кайра иштетүү өнөр жайындагы рентабелдүүлүктү жана эффективдүүлүктү башкаруу учурдук пландарды иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу сыяктуу эле аларды талдоону, көзөмөлдөөнү жана божомолдоону иштеп чыгууну талап кылат. Андыктан бул аралыктагы бардык таасир этүүчү факторлорду эске алуу эң манилүү.*

***Аннотация:** В статье рассматриваются основные факторы, влияющие на эффективность производства перерабатывающей промышленности. В условиях рыночных отношений требуются управление рентабельностью и эффективностью перерабатывающей промышленности, разработки и реализации планов, а также контроль за их исполнением.*

***Түйүндүү сөздөр:** эффективдүүлүк, кайра иштетүү өнөр жайы, рационалдуу колдонуу, өндүрүштүк фактор, мотивация, рентабелдүүлүк.*

***Ключевые слова:** эффективность, перерабатывающая промышленность, рациональное использование, производственный фактор, мотивация, рентабельность.*

Кайра иштетүү өнөр жайдагы экономикалык эффективдүүлүктүн денгээли өз ара бири-бири менен байланышкан көп кырдуу факторлордон көз каранды. Кайра иштетүү өнөр жайы ар бир тармак үчүн эффективдүүлүктүн атайын факторлорунун өзүнчө өзгөчөлүктөрү мүнөздүү. Эффективдүүлүктүн өсүүсүнүн бардык көп кырдуу тармактарынын факторлорун үч белги боюнча бөлүштүрүүгө болот:

1. Эффективдүүлүктү жогорулатуу булактары. Анын негизгилери болуп убакытты үнөмдөө, продукциянын сапатын жогорулатуу, табигый ресурстарды рационалдуу колдонуу, продукция өндүрүүнүн эмгек, материалдык, фонддук жана капитал ийкемдүүлүгүн төмөндөтүү эсептелинет.

2. Өндүрүштү өркүндөтүүнүн жана өнүктүрүүнүн негизги багыттары. Аларга төмөнкүлөрдү кошууга болот: илимий техникалык прогрессти тездетүү, өндүрүштүн техникалык-экономикалык деңгээлин жогорулатуу, өндүрүштүн структурасын өркүндөтүү, башкаруунун уюштуруучулук системасын киргизүү, өндүрүштү уюштуруунун формаларын жана ыкмаларын өркүндөтүү, эмгек ишмердүүлүгүн пландаштыруу жана мотивациялоо ж.б.

3. Өндүрүштү башкаруу системасында жүзөгө ашыруу денгээлин жогорулатуу. Анын негизинде төмөндөгүдөй факторлорду кароого болот:

а) ички, башкача айтканда, ички өндүрүштүк факторлор, алардын негизгилери болуп төмөнкүлөр эсептелинет: продукциянын жаңы түрлөрүн өздөштүрүү, механизациялоо жана автоматташтыруу, жаңы жабдууларды жана прогрессивдүү технологияларды киргизүү, чийки зат, материалдарды, күйүүчү майларды жана электр энергияны колдонууну жакшыртуу, башкаруу стилин өркүндөтүү ж.б.

б) тышкы факторлор - бул кайра иштетүү өнөр жай өндүрүшүнүн тармактык структурасын өркүндөтүү, мамлекеттик, экономикалык жана социалдык саясат, рыноктук инфраструктураны жана рыноктук мамилени калыптандыруу [1].

Экономикалык эффективдүүлүк - бул татаал экономикалык категория жана ага төмөнкүдөй бир катар факторлор таасир этет: табигый, биологиялык, экономикалык. Өндүрүштүн эффективдүүлүгүн өзүнчө белгилер боюнча төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот:

1-мазмуну боюнча: экономикалык, социалдык жана экологиялык;

2-пайда алуу чөйрөсү боюнча: чарбалык, эсептик, эл чарбасы;

3-объектини ээлөө боюнча: толук жана локалдык;

4-максаттуу багыты боюнча: пландык, иш жүзүндөгү жана нормативдик;

5-эсептөө ыкмасы боюнча: абсолюттук (бир чыгымды же ресурсту эсепке алуу менен же эффекттин жалпы чоңдугун мүнөздөйт) жана салыштыруу (чарбалык ж.б. чечимдердин бир канча чыгымдардын ичинен оптималдуу вариантын тандоо).

Өндүрүштөгү эффективдүүлүктү өлчөө ишканадан баштап жалпы эл чарбасына чейинки бардык тармактар үчүн эффективдүүлүктүн критерийлери болушу керек. Андыктан өндүрүштүн экономикалык эффективдүүлүгүнүн жалпы критерийи болуп коомдук эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүүсү эсептелинет. Бүгүнкү күндө өндүрүштүн экономикалык эффективдүүлүгү аталган критерийдин негизинде бааланат. Ишкананын денгээлинде эффективдүүлүктүн бирдиктүү критерийдин формасы катарында анын ишмердүүлүгүнүн пайдасын максималдаштыруу кызматын өтөшү мүмкүн.

Өндүрүштүн эффективдүүлүгү өндүрүштүк процесстин негизги элементтерин эффективдүү колдонууну мүнөздөөчү өз ара бири-бири менен байланышкан системалардын көрсөткүчтөрүн конкреттүү сандык чагылдырат. Андыктан кайра иштетүүнүн өнөр жайындагы өндүрүштүн экономикалык эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрүнүн системасы төмөндөгү принциптерге дал келет:

1. Өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн конкреттүү көрсөткүчтөрүнүн системаларын жана критерийлерин өз ара камсыз кылуу;

2. Өндүрүштүк ресурста колдонулган эффективдүүлүктүн бардык түрлөрүн аныктоо;

3. Башкаруунун бардык денгээлдеринде өндүрүштүн эффективдүүлүгүн өлчөөнү жана баалоону камсыз кылуу;

4. Өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатуунун ички өндүрүштүк резервдерин мобилизациялоону стимулдаштыруу.

Аталган принциптерди эсепке алуу менен өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрүнүн төмөндөгүдөй системалары аныкталган:

1. Жалпыланган көрсөткүчтөр: бир продуктуна өндүрүүгө кеткен чыгымдарга карата таза продукциянын өндүрүлүшү, бир продукциянын өндүрүүгө кеткен чыгымдан алынган пайда, өндүрүштүн рентабелдүүлүгү, бир сом товардык продукцияга кеткен чыгым, өндүрүштү интенсификациялоонун эсебинен продукциянын өсүү үлүшү [2].

2. Эмгекти жана персоналды эффективдүү колдонуу көрсөткүчтөрү: эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүү темпи, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуунун эсебинен продукциянын өсүү үлүшү, кызматкерлерди абсолюттук жана салыштырмалуу бошотуу, жумушчу убакыттын фондун пайданалуу, колдонуу коэффициенти, продукциянын эмгек кайтарымдуулугу, продукцияга кеткен эмгек акынын ийкемдүүлүгү ж.б.

3. Негизи өндүрүштүк фонддорду эффективдүү колдонуу көрсөткүчтөрү: жалпы фонддун кайтарымдуулугу, негизги фонддордун активдүү бөлүгүнүн фонд кайтарымдуулугу, негизги фонддун рентабелдүүлүгү, продукциянын фонд ийкемдүүлүгү, продукциянын материал ийкемдүүлүгү, жеке заттарды жана материалдарды эң маанилүү колдонуу коэффициенти.

4. Каржы каражаттарын эффективдүү колдонуунун көрсөткүчтөрү: айлануу каражаттарын айлануусу, айлануу каражаттарынын рентабелдүүлүгү, айлануу каражаттарын салыштырмалуу чыгарылышы жана бошотулушу, капиталдык салымдын салыштырмалуу

салмагы, капиталдык салымдын рентабелдүүлүгү, капиталдык салымдын кайтарым мөөнөтү ж.б.

Рынок шартында кайра иштетүү өнөр жайындагы рентабелдүүлүктү жана эффективдүүлүктү башкаруу учурдук пландарды иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу сыяктуу эле аларды талдоону, көзөмөлдөөнү жана божомолдоону иштеп чыгууну талап кылат. Андыктан, убакыт факторун эске алуу эң манилүү. Башкача айтканда, жаңы продукт же кызмат көрсөтүү рынокко чыгуу үчүн зарыл болгон убакыт, жаңы идеяларды жүзөгө ашыруу үчүн жана өздөштүрүү үчүн зарыл болгон убакыт, жаңы продукцияны өндүрүү үчүн өндүрүштү өздөштүрүүгө кеткен убакыт, эски өндүрүштүн ордуна жаңы заманбап өндүрүштү киргизүүгө кеткен убакыт ж.б. Андыктан, бардык эле өндүрүштө негизги факторлордун бири катарында убакыт эсептелерин эске алуу керек.

Рыноктук экономикада убакыттын өтүүсү менен ар кандай товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн пайда болуусу жаңы технологиянын кирүүсүн же жаңы продукциянын пайда болуусун талап кылат. Ошондуктан жаңы технологияны киргизүү үчүн жаңы продукцияны иштеп чыгуу же жаңы технологияны бул өздөштүрүү өз кезегинде убакытты пайда кылат.

Рыноктук экономикага өтүү өндүрүштүк чарбалык чечимдердин оптималдуу варианттарын тандоодо же жүзөгө ашырууда экономикалык эффективдүүлүктү баалоонун практикасына жана теориясына бир катар маанилүү өзгөрүүлөрдү киргизүүдө:

Биринчиден, жалпы мамлекеттик тоталитардык-экономика шартында кабыл алынуучу чечимдердин эффективдүүлүгүн негиздөөгө салыштырмалуу өндүрүштүк чарбалык чечимдерди кабыл алуудагы экономикалык жоопкерчиликтин маңызы бир топ жогорулайт. Ошол эле учурда рыноктук экономика шартында, башкача айтканда, каражаттын менчик ээси акыркы өндүрүштүк ишмердүүлүктүн финансылык жыйынтыгына карата болгон толук материалдык жоопкерчиликти өзүнө алат. Башкача айтканда, материалдык персоналдаштыруу эмес, финансылык жоопкерчилик жүрүүдө. Мындай шарттарда экономикалык эффективдүүлүктү негиздөө жана эсептөө эми формалдык мүнөзгө ээ болбойт. Башта бул борборлоштурулган экономиканы башкарууда орун алып келген. Ал жерде жобо боюнча долбоордук жана иш жүзүндөгү кабыл алынган чечимдердин эффективдүүлүгү дал келген эмес. Тагыраагы, административдик башкаруу экономикада чечим кабыл алуу процесси мамлекет тарабына жүктөлгөн болсо, бүгүнкү күндө өндүрүштүк ишмердүүлүк толук түрдө менчик ээси материалдык жоопкерчилик тартууда. Ошондуктан ал өзүнүн өндүрүштүк чарбалык ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн рыноктук мамилелердин элементтерин жакшы үйрөнүү талап кылынууда.

Экинчиден, кабыл алынуучу чечимге карата болгон жоопкерчиликти күчөтүү өндүрүштүн өнүгүүсүн жана инвестициялык ишмердүүлүктөгү тобокелчиликтин деңгээлин жогорулатуу менен байланышкан. Өндүрүштүн регулятору рыноктук мамиленин негизи катары кызмат өтөгөн учурда бул жерде камсыздандыруунун толук системасы, долбоорлорду көз карандысыз экспертизациялоо, экспертизадан өткөрүү, кеңеш берүүчү фирмалардын кызмат көрсөтүүлөрүн колдонуу зарыл. Андыктан кайра иштетүү өнөр жайындагы эффективдүүлүккө таасир этүүчү факторлордун бири катары кабыл алынуучу чечимдердин жоопкерчилигин жогорулатуу. Анткени кабыл алынуучу чечимдин акыркы жыйынтык түздөн-түз көз каранды болушу толук ыктымал.

Үчүнчүдөн, инвестициянын жана өндүрүштүн динамикалуугун эске алуу менен дисконтирлөөнүн негизинде финансылык жыйынтыктарга жетишүүдө жана негиздөөдө убакыттын факторун баалоонун маанилүүлүгү күчөтүлөт. Башкача айтканда, рыноктук экономикада өндүрүш рынокто атаандаштарынын санынын өсүшү менен өтө тез темпте өсөт. Ошондуктан анын кесепети финансылык жыйынтыкка таасирин тийгизет. Андыктан убакыттын факторун баалоонун маанилүүлүгү күчөтүлөт [3].

Төртүнчүдөн, административдик-командалык башкаруу системасынан айырмаланып рыноктук мамилелер шартында борборлоштурулган экономикалык нормалардын жана эффективдүүлүктүн нормативдеринин ордуна индивидуалдык жеке рыноктун таасиринин

астында пайда калыптануучу нормативдер колдонулат. Андыктан жекече нормалар динамикалуу жана алар рыноктун таасиринин астында убакыттын өтүшү менен өлчөнөт. Ошондой эле алар кабыл алынуучу чечимдин экономикалык эффективдүүлүгүн негиздөөдө эске алынат. Башкача айтканда, өндүрүлүүчү продукцияга кеткен сырьё материалдардын чыгымдарын нормасын аныктоодо, амортизациянын нормасын аныктоодо, ишкананын пайдасын аныктоо сыяктуу көрсөткүчтөрдө колдонулат.

Андыктан мурдагы жалпы нормативдик эффективдүүлүк бүгүнкү күндө рыноктун таасири алдында пайда болуучу эффективдүүлүктөр менен алмашууда. Анткени рыноктун жана анын ичиндеги элементтеринин өзгөрүүсү менен ишкананын эффективдүүлүгү дагы өзгөрүлүүдө.

Адабияттар:

1. Токтомаматов К.Ш. Переходный период в социально-экономическом развитии Кыргызстана [Текст] / К.Ш. Токтомаматов, С.А. Омурзаков. – Жалал-Абад, 2006.
2. Токтомаматов К.Ш. Современные аспекты социально-экономического развития Кыргызской Республики [Текст] / К.Ш. Токтомаматов. – Бишкек, 1999. – С.211
3. Программа развития пищевой и перерабатывающей промышленности Кыргызской Республики на 2012-2016 гг. [Электронный ресурс]: постановления Правительства Кырг. Респ. – Бишкек: 2012.